

FARABİ'DE MANTIK GELENEĞİ*

Nicholas Rescher

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kayacık
Erciyes Ü. İlahiyat F.
akayacik@erciyes.edu.tr

İslam dünyasında mantık ilminin gelişimi konusunda önemli birkaç eserin yazarı olan Rescher, bu alandaki çalışmalarından birinde mantık tarihi araştırmaları çerçevesinde Farabî'nin Mantık Geleneği'ne nasıl baktığı konusunu ele almıştır. Bunu yaparken Farabî'nin aktardığı bir rivayeti esas alarak, yorumlarını bunun çerçevesinde yapmıştır. Farabî'nin bu geleneği nasıl gördüğünü ifade ederken, özellikle bu rivayette yer alan bazı tarihi bilgilerin ne gibi sonuçlara yol açtığı da kaydedilmiştir.

I. Giriş

Ebu Nasır el-Farabi (y. 783–950) devamlı olarak İslam felsefesinin en önemli filozoflarından biri olarak kabul edilmesine rağmen, onun bu alandaki gerçek yeri tam olarak ancak son zamanlarda takdir edilmekte, anlaşılmaktadır. Ayrıca onun birçok eseri de tedrici olarak neşr ve incelenmektedir.¹ Farabî, mantığa, felsefe ve diğer ilim dallarından hiçbir dal için harcamadığı kadar gayret sarf etmiştir.² Bu

* Bu yazı Nicholas Rescher'in *Studies in The History of Arabic Logic* (Pittsburg, 1963), adlı eserinin ikinci makalesinin tercümesidir. (ss.21-27) Yazar Farabî'nin anlattığı metni alırken parantez içerisinde küçük açıklamalar eklemiştir. Bunlar daha çok[...] içerisinde yer alır. Söz konusu eser daha sonra İsmail Abdülaziz tarafından *Dirâsât fî Tarihî'l-Mantiki'l-Arabî* (Kahire, 1992) adıyla Arapça'ya çevrilmiştir. Mütercim bu makalede düzeltme veya itiraz türünden bazı açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalar dipnotlarda (Mütercim, İ.A.) şeklinde belirtilmiştir.

¹ Farabi ve eserleriyle ilgili yayınlanmış eserler için bakınız: Nicholas Rescher, *Al-Farabi: An Annotated Bibliography* (Unv. of Pittsburgh Pres), 1962.

² Bkz. Ahmet Ateş, "Farabi Bibliyografyası, *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, Ankara, c.15, 1951, s.175-192.

açından o Arapça konuşan halklar arasında mantıkla ilgili araştırmalar konusunda ilk uzman olarak adlandırılmayı hak eder.³ Onun mantıkla ilgili birçok eseri bize ulaşmış ve araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır.⁴ Bununla beraber bu eserlerden birçoğu hala araştırılmayı beklemektedir. Maalesef, Farabi'nin mantıkla ilgili eserleri, siyaset ve din gibi daha çok rağbet gören diğer konulardaki kitaplarının aksine, ters orantılı olarak daha az dikkat çekmiştir.

Ben bu bölümde Farabi'ye ait belki de eşsiz olan mantık çalışmalarının tarihi konusunda bir tartışma sunmak istiyorum. Bu tartışma, mantık geleneğinin Aristo Atina'sından Farabi'nin kendi dönemindeki Bağdat'a nasıl ulaştığı konusunda Farabi'nin bakışına ışık tutmasından dolayı özel bir öneme sahiptir.

Buraya alacağımız metin gerçekte, orijinal Arapça neşriyle bilinen Farabi'nin ilk kitaplarından biridir.⁵ 1869 yılında yayınlanan klasik monografisinde Moritz Steinschneider,⁶ İbn Ebî Useybia'nın büyük tıp tarihi kitabından alıntı yaparak Farabi'nin mantık eserlerinden iki temel özeti Arapça'sını (ekte) neşretmiştir.⁷ Bu iki özet eserden ilki Farabi'nin "İlimlerin sayımı" kitabında yazdığı mantıkla ilgili bölümden alınmıştır ki, bu ortaçağ Latin dünyasında *De Scientiis* adıyla uzun süredir bilinmekte olup ilk defa Venedikte 1546 yılında neşredilmiştir.⁸ Bunun güvenilir bir neşrini daha sonra M. Alonso yapmıştır.⁹ Ancak şu an biz bu iki özette ikincisi üzerinde duracağız.

³ N. Rescher, *The Development of Arabic Logic*, (Pittsburgh, 1964)

⁴ D.M. Dunlop'un yapmış olduğu önemli katkıları belirtmek gerekir: "Al-Farabi's Introductory Sections on Logic", *The Islamic Quarterly*, vol. 3(1965), pp.264-282; "Al-Farabi's Eisagoge", *ibid*, vol. 3 (1956), pp.117-138; "al-Farabi's Paraphrase of The Categories of Aristotle", *ibid*, vol. 3 (1958), pp.168-197 ve vol, 5 (1959), pp. 21-54.

⁵ Gerçekte bu eser, F.A. Schmoelders'in *Documenta Philosophiae Arabum* (Bonn,1836) kitabında yayınlamış olduğu Farabi'nin iki risalesinden ilkidir.

⁶ "Al-Farabi (Alphrabi): De Arabischen Philosophen Leben und Schriften", *memories de L'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersburg*, VIIe Serie, vol.13, no.4 (St. Petersburg, 1869)

⁷ *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabâkâtî'l-Etibbâ*. Steinschneider iki metin sunar, ss.208-209, ss.211-213. August Müller'in İbn Ebi Useybia'nın birinci cildini (sadece metin olarak) 1882 de Kahire'de neşretmesiyle, bu iki metin nakletmede açık bir şekilde daha üstün hale geldi. Vol. I, Cairo, 1682 (sadece metin), vol. 2, Königsberg, 1884 (notlar)

⁸ Âdet olarak İbn Sina'ya nisbet edilen Farabi'nin risalesinin Latince bir tercümesi vardır: Avicennae *Compendium de anima ... Ab Andrea albago ex arabico Latinum versa*, Ventiis, 1546, ss.1436-1446.

⁹ Manuel Alonso Alonso (ed.), *Domingo Gundisalvo* (tr.): *Di Scientiis* (Madrid, 1954).

Burada ele alacağımız metin Farabî'nin "Felsefenin Ortaya Çıkışı"¹⁰ adlı risalesinden alıntıdır ve bu metin –bildiğimiz kadarıyla- bu risaleden geriye kalan kısımdır. Max Meyerhof bu eserin neredeyse yarısını Yunan felsefesi ve ilminin İskenderiye'den Bağdat'a geçişi hakkındaki harika çalışmasında Almanca'ya çevirmiştir.¹¹

Mevcut tartışmanın Meyerhof'un çalışmasıyla bir dereceye kadar tedahül etmesi kaçınılmaz olmakla birlikte, bizim buradaki ilğimiz Meyerhof'un Yunan öğretisinin Araplara ulaşmış olduğu yol ile ilgili problemden tamamen farklıdır. Bunun tam tersi olarak bizim amacımız, Farabî'nin bu tartışmasının İslam dünyasındaki mantık çalışmalarının tarihiyle ilgili olarak sunmuş olduğu bilgiler açısından incelenmesidir. Aşağıda gelen iki bölümde, mantık tarihçesine sunmuş olduğu temel materyalleri inceleyerek Farabî'nin tartışmasının tercümesini sunacağız.

II. Farabî'nin "Felsefe'nin Ortaya Çıkışı" Risalesinden bir Bölüm¹²

Ebu Nasr el-Farabî "Felsefe'nin Ortaya Çıkışı" adlı [risalesinde] bir metin anlatır ve der ki: Yunan kralları zamanında, ayrıca Aristo'nun vefatından sonra (ki bu konu tartışmalıdır) İskenderiye'de¹³ (Cleopatra) adlı kadının döneminin sonuna kadar felsefe eğitimi yaygındı. Aristo öldükten sonra (felsefedeki) öğreti orada (İskenderiye) olduğu gibi 13. kralın saltanatının sonuna kadar devam etti. Onların krallıkları süresince birbiri ardınca 12 felsefe hocası felsefi öğretimle meşgul olmuştur ki, onlardan biri meşhur (Rodoslu) Andronikus'tur.

¹⁰ İbn Ebi Useybia buna "fi Zuhuri'l-Felsefe" adını verir, ancak bu risale Arap bibliyografyaclarınca "Kitabun fi İsmi'l-Felsefe ve sebebi zuhûriha" adıyla da bilinir. (bkz. Ahmet Ateş Bibliyografyası)

¹¹ Max Meyerhof: Von Alexandrien nach Bagdad: Ein Beitrag Zur Geschichte des Philophischen und medizischen Akademic der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Berlin, 1936, pp.389-429. Bizim metnimiz için bkz. ss.393-394, 405-406. Meyerhof'un makalesi için ayrıca bkz. "La fin L'Ecole d'Alexandrie d'apres quelques Auteurs Arabes", Bulletin de l'Institut d'Egypte. vol, 15 (1932-1933), ss.109-193, özellikle ss.109-113, ss. 114-118.

¹² İbn Ebi Useybia'nın "Uyûnu'l-enbâ fi Tabâkâtî'l-Etibbâ" adlı eserinin Arapça metninden, August Möller neşri, c.1, Kahire, 1882, (s.134 satır 30'dan s.135 satır 24'e kadar). [Burada zikredilen Arapça metin ise, Nizar Rıza neşrinden alınmıştır, Dar-u Mektebeti'l-hayat yayınları, Beyrut, 1965, ss.604-605. Parantez içerisindekiler İngilizce tercümeyle ilavedir. Mütercim İ.A.]

¹³ Müellifin burada yapmış olduğu ekler, tartışmalı olup cümlelerin anlamını değiştirmektedir. Çünkü Farabî İskender'in İskenderiye'de öldüğünde sabitken, bunda bir hata olmakla birlikte, muhtemelen nasihlerden kaynaklanan eksik bir ibare olduğunu tam olarak kestiremiyoruz. Her halükarda müellif Farabî veya onun nasihinden olan bir hataya karşı uyanık olmalıdır. (Mütercim İ.A.)

Bu krallardan sonuncusu bir kadındı (yani Cleopatra). Fakat o, kendilerine karşı savaşan [muhtemelen Mısır'daki Yunanlılar] Romalıların Kralı Augustus'a yenilmiş ve krallığı onun eline geçmiştir. Augustus kendi işlerini yoluna koyduğunda, (İskenderiye'deki) kütüphaneyi ve onun özelliklerini incelemiştir. Orada Aristo ve Theophrastus döneminde çoğaltılmış Aristo'ya ait kitapların nüshalarını bulmuş, ayrıca orada Aristo'nun kendisinin ilgilenmiş olduğu (yani, kendi eserleri) konular (anlamlar) üzerinde öğretmenler ve filozofların kitaplar yazmış olduklarını görmüştü. Bunun üzerine Aristo ve öğrencileri döneminde çoğaltılmış olan o kitapların çoğaltılmasını ve ayrıca diğerlerinden vazgeçilerek eğitimin sadece bunlardan olmasını emretmişti. Bu işin yönetimiyle de Andronikus'u görevlendirdi. Andronikus'a beraberinde Roma'ya götüreceği bir nüsha ve İskenderiye'deki eğitimde kullanılmak üzere kalacak olan iki nüsha çıkarılmasını emretti. Yine kendisiyle Roma'ya gelecek ve bir de onun yerine öğretmen olarak kalacak bir öğretici atmasını emretti. Böylelikle (felsefe) eğitimi iki yerde olmuş oldu.

Hıristiyanlık gelinceye kadar durum bu şekilde sürdü. Hıristiyanlıktan sonra Roma'daki eğitim kaldırıldı. İskenderiye'deki eğitim ise Hıristiyanların kralı Konstantin'in bu konuyu incelemesine kadar devam etti. Konuyla ilgili olarak bu ilimden iptal edilecek olan ve geri kalan kısmı konusunda papazlar bir araya gelerek görüşme yaptılar. Bunun sonucunda öğretimin mantık kitaplarından "varlıksal (yani, modal olmayanların) şekillerin" sonuna kadar olmasına, buradan sonraki kısmın ise öğrenilmemesine karar verdiler. Çünkü onlar bunu (mantığın sonraki kısmını) Hıristiyanlık için zararlı görüyorlar ve ayrıca öğrenilmesini serbest bıraktıkları kısımda ise kendi dinlerini desteklemede faydalanıyorlardı. Öğretimden bilinen kısmı bu kadardı, geri kalan kısmı ise İslam'dan sonra da uzun süre gizli olarak kalmıştı.

(İslam'ın ortaya çıkışından sonra) öğretimi İskenderiye'den Antakya'ya geçti. Bu yerde (o ilimden) tek bir hoca kalıncaya kadar devam etti; o hocadan iki kişi ders aldı ve onlar da kitaplarıyla birlikte oradan ayrıldılar. Bunlardan biri Harran'lı, diğeri Merv'li idi. Merv'li olandan iki kişi ders aldı. Birisi İbrahim el-Mervezi, diğeri Yuhanna b. Haylan idi. Harran'lı olandan ise papaz olan İsrail ile Kuveyrî ders aldılar

ve Bağdat'a gittiler.¹⁴ İbrahim* din ile meşgul olurken, Kuveyrî eğitim işiyle uğraşmıştır. Yuhanna b. Haylan da kendi dini [Hıristiyanlık] ile meşgul olmuş, İbrahim el-Mervezî ise Bağdat'a giderek oraya yerleşmiştir. Mervezî'den Matta b. Yunus [yani, Ebu Bişr Matta b. Yunus] ders almıştır.

O dönemde [mantıktan] [kıyastan] varlıksal şekillerin sonuna kadar olan kısım öğretiliyordu. Ebu Nasr el-Farabi kendisi hakkında, Yuhanna b. Haylan'dan Burhan kitabının sonuna kadar okuduğunu söyler. [Analitikler kitabından] bu kısım, varlıksal şekillerden sonraki kısım olup (yani, kıyastan Birinci Analitiklerden sonra gelen kısım), bu kısma, onun okuduğu dönem gelinceye kadar [ders programlarında] "okunmayan kısım" deniliyordu. Bundan sonra [mantık derslerinde] bu durum standart hale geldi. Böylelikle de durum Müslüman öğreticiler için varlıksal şekillerin insanın gücü nispetinde okunulması haline geldi. Farabi kendisinin [hocasından] Burhan kitabının sonuna kadar okuduğunu söyler.

III. Farabi'nin Mantık Tarihi Konusundaki Görüşleri

Farabi mantıkla ilgili çalışmaların tarihî gelişimini beş ana devreye ayırır:

- 1- Eski Yunan dönemi (Aristo ve doğrudan halefleri)
- 2-Augustus'un yaptığı var sayılan "temizlikten" önceki İskenderiye dönemi.
- 3- Hıristiyanlığın gelişine kadarki Roma hakimiyeti.
- 4- İslamın gelişine kadarki Roma hakimiyeti.
- 5- İslami dönem.

Farabi'nin ilk üç dönemle ilgili olarak sunmuş olduğu bilgiler efsane kabilindedir. Çünkü bir kimse, örneğin Rodoslu Andronikus'un gözetimi altında İskenderiye'den Roma'ya mantık ve felsefe ile ilgili çalışmaların tercümesinde¹⁵ Augustus'a

¹⁴ Yazar İsrail ve Kuveyrî'nin her ikisinin de Bağdat'a gittiğini ifade ediyor, ancak Arapça aslında sadece Kuveyrî'yi belirtmek için tekil fiil kullanıyor. Sanırım Arapça metin doğrudur. (Mütercim, İA)

* Burada İbrahim değil de, İsrail olmalıdır. Ancak Rescher metinden aynen alarak burada İsrail için bir yanlışlık olduğunu söyler. (A.K)

¹⁵ Farabi Andronikus'un gözetimi altında olan bir tercümeden söz etmemiş, tersine İskenderiye'de çoğaltılan kitaplar ve bu nüshaların Roma'ya naklinden söz etmiştir. Bundan dolayı burada kullanılan "tercüme" sözcüğü Farabi'nin sözünün gerçeğini yansıtmıyor. (Mütercim, İ.A.)

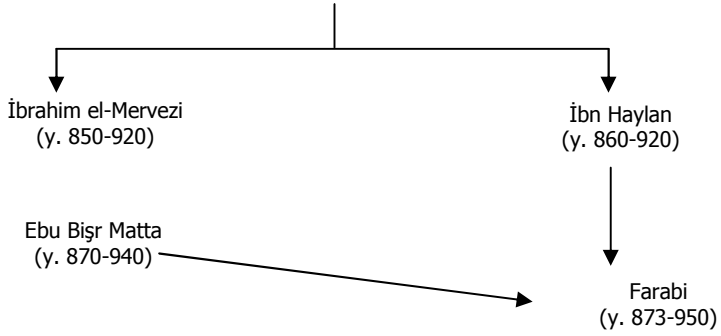
nispet ettiği üstünlük konusunda dayanmış olduğu kaynakları sorgulamaktan başka bir şeye sahip değildir!

Diğer taraftan, kendi dar sınırları içerisinde, bütün sebepler bizi IV. ve V. asır süresince mantık çalışmalarının tarihi konusunda Farabi'nin sözlerini doğrulamaya götürmektedir. Nitekim Max Meyerhof daha önce zikredilen "*İskenderiye'den Bağdat'a*" adlı önemli çalışmasında bu görüşü destekleyen ikna edici bir delil sunar. Aynı şekilde biz, G. Bergstrasser'in yapmış olduğu büyük çalışmalardan, dokuzuncu asırdaki Arapça bilgiler ile İskenderiye'deki Helenik Tıbbî-Felsefî okullar arasında nasıl sağlam bir ilişki olduğunu ve yine Farabi'nin hocalarının yetişmiş olduğu Süryani topraklarda birçok İskenderiye geleneğinin nasıl yaşadığını bilmekteyiz.¹⁶

Şimdi tekrar, İslam dünyasındaki mantık çalışmalarını üstlenmiş olan şahıslardan bahseden Farabi'nin rivayetine, özellikle de onun hocalarına dönelim. Onun sözlerini diğer kaynaklardan tamamlayarak öğrenci ve hoca arasındaki bağlantıyı gösteren "soy zinciriyle" ilgili aşağıdaki sonuca ulaşabiliriz.¹⁷

¹⁶ Özellikle bkz. Gotthelf Bergstrasser, "Huneyn ibn Ishaq Über die Syrischen und Arabischen Calen-Ubersetzungen", *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, vol. 17 (1925), no.2. Huneyn, kendi dönemindeki Nesturi akademiler ve İskenderiye'deki Tıbbî-Felsefî enstitülerdeki eğitim, program ve uygulamalardaki benzerlik ve farklılıklar konusunda detaylı bilgiler sunar.

¹⁷ Buradaki şekil yalnızca Farabi'nin belirttiği şahısları içermektedir; onun hocalarının bilgilerinin bilinmesinin ve onun asıl hocası olan Ebu Bisr Matta b. Yunus hakkındaki bilgilerin bilinmesinin büyük bir önemi vardır. Bu bilgilerden birçoğu Max Meyerhof'un "*İskenderiye'den Bağdat'a*" adlı çalışmasında mevcuttur.

Ebu Yahya el-Mervezi**(y. 840-910)**

Farabi'nin hocalarının hepsi, bizce bilinen şahsiyetler olup hayatları ve eserleri konusunda önemli bilgilere sahibiz. Bize mantıkî-felsefî "Bağdat Okulunun" yöntemleri hakkında güvenilir ve tam bilgiler ulaşmıştır ki, bu okul bir yüz yıl sonra İbn Sina'nın nefretine maruz kalmıştır.¹⁸

Farabi'nin açıklamasındaki en garip özellik ise, mantığın İslam dünyasına ulaşmasıyla ilgili yola dair Huneyn b. İshak ve yardımcılarının tercüme ve aktarım faaliyetlerinde sahip olduğu (gerçekte büyük) rol/önem konusunda tam sükut et-

¹⁸ Solomon Pines, "La Philosophie Orientale de Avicenne et sa Polémique contre les Baghdadiens", *Archives d'Histoire et Littéraire du Moyen Age*, Vol. 19 (1952), pp.5-37.

mesidir. Kanaatimce bu durum ancak onun kendisinden önceki entelektüellere benmerkezci (egocentric) odakla kısmen açıklanabilir ki, bu durum orta çağ boyunca bir muallimin İslam dünyasında "otorite" kurması için çok önemlidir. Daha önemlisi, benim kanaatimce, Farabi mantığı kitap veya vesikaların maddesi olarak görmesi değil de, tersine onu mantıkta uzmanlaştırma ve mantıksal tecrübe kazanma işi için *canlı dilsel bir gelenek* olarak görür. Mantığa bu açıdan, yani bir öğretmenin yönlendirmesi altında güvenilir metinleri "okuduğu" hocadan öğrenciye devam eden dilsel gelenek içerisinde nakledilen uzmanlık tecrübesi kazanmak için canlı bir yöntem olması açısından bakılırsa,¹⁹ Farabi'nin "Yunan mantığı Araplara nasıl ulaştı?" sorusuna cevapları, sadece doğru değil, üstelik şümüllü olarak mümkün olur. Farabi'nin açıklamasındaki en önemli yönlerden biri de, tartışmasız, dokuzuncu asırda İskenderiye'den Bağdat'a Yunan mantığını nakleden Hıristiyan araştırmacılar, özellikle Nesturiler ile Aristo mantığının araştırılması konusunu aydınlatmasıdır. Her zaman kabul edilen konulardan biri de, Aristo mantığının Hıristiyan araştırmacıların (kadim) Süryanice ve Arapça halinde, onların çalışmalarını Aristo mantığının "sekiz kitabı" ile sınırlı tutmalarıdır (Porphyrios'un İsağojisi, Kategoriler, İbare, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Cedel, Safsata ve Hitabet). Onlar Birinci Analitikler kitabının yarısına vardıklarında, birinci kitabın yedinci bölümünden ileriye gitmiyor, orada kalıyorlardı.²⁰ Organon'un bu son kısımlarına düşmanca tavrın bir neticesi olarak, bu kitapların tercümesi önemli derecede gecikmiştir. Böylelikle de, temel mantık metinlerinin Süryanice tercümeleri yaklaşık m. 600 yılında başlamasına rağmen ikinci analitiklerin tercümesi (Huneyn b. İshak tarafından) ancak yaklaşık 850 yılında tamamlanmıştır. Organon'un Arapça'ya tercümesi takriben 820'de baş-

¹⁹ Farabi, Aristo'nun *Tabiat* kitabını kırk kez, *Hitabet* kitabını ise iki yüz kez okuduğunu söyler-Hegel bu rivayetle ilgili olarak Farabi hakkında yorum yapmış ve "onun çok güçlü bir mide ile zevk aldığı" söylemiştir. (F. Rosenthal "The Technique and Approach of Muslim Scholarship", *Anealecta Orientalia*, Vol. 24, (1947), p.74. bkz.s.4) Bu rivayet, Hegel'in anladığı gibi, Farabi'nin kendi kültürü için bu iki kitabı çok kereler okumasını kastetmez; tersine bu çalışmalar üzerine açıklayıcı dersler tazında düzenli dersler verdiği anlamına gelir.

²⁰ Moritz Steinschneider: *Die Arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen in the XII Beiheft Zum Centralblatt für Bibliothekswesen* (Leipzig, 1893), p.41. Organon'un son kısımları konusunda Aristo mantığının Hıristiyan araştırmacıları arasında açık bir reddetme vardır. Nitekim aziz Yahya ed-Dimeşki İkinci Analitiklerden razı olmadığını apaçık ifade etmiştir. Karşılaştı: Richard Walzer, "New Light on the Arabic Translations of Aristotle", *Oriens*, vol. 7 (1953), ss. 91-142. (bkz. s.99) Bu konu *Greek into Arabic* (London, 1962)'de tekrar yayınlanmıştır.

lamasına rağmen, İkinci Analitiklerin tercümesi (Farabî'nin asıl hocası ve Bağdat Okulu'nun ilk kurucusu olan Ebu Bişr Matta b. Yunus tarafından) ancak 900 yılında yapılmıştır. Bu vakıalar uzun zamandan beri bilinmektedir; ancak bunlar çoğunlukla Farabî'nin tartışmasıyla sağlamış olduğu bilgiler yoluyla açıklanmıştır. Doğulu Hıristiyanların (özellikle de Nesturiler) "İkinci Analitikler" kitabında yer alan bilgi nazariyesine yanlış bir tavır takındıkları gözükmektedir. Aristo'nun bu kitaptaki kaygısı "zorunlu" öncüllerden çıkarılmış olan akıl yürütme temeline dayalı bilginin yapısı için bir anlayışın sunulması idi.²¹ Ancak bu görüş, özellikle de Aristo'ya göre tek temel bilgi tarzı olan "ilmi bilgi" çerçevesi içerisinde vahiy veya bilgi için diğer dini kaynaklara bir yer bırakmıyordu. Bundan dolayı da, İkinci Analitiklerdeki, "zorunlu neticele-ri elde etmek için zorunlu öncüller temeli üzerine bina edilen bilgi nazariyesi" olan Aristocu teolojik tasavvura itirazlar yönelmiş ki, bunların mantık çalışmalarının gelişimi açısından önemli sonuçları vardır. Bu durum, İskenderiye'deki Hıristiyan hocalar ve Süryanice konuşan dünyadaki onların haleflerini "İkinci Analitikler" ve onu izleyen kitaplara az önem vermeye götürmüş; aynı şekilde Birinci Analitiklerin bir bölümünden tamamen vazgeçmeye sebep olmuştur. (Birinci kitabın yedinci bölümünden sonrası), ki bu bölüm Modal Kıyaslara aittir, özellikle de Burhanî akıl yürütme teorisi (ki burası "İkinci Analitiklerde" yer alan zorunlu akıl yürütmenin ele alınmasıyla sağlam bir bağlantıya sahiptir.)²²

Netice olarak, Farabî'nin bu rivayeti, teolojik düşüncelerin mantık tarihi çalışmalarına tarihine ve dolayısıyla da mantık tarihinin kendisine şekil verici etkisi konusunda az bilinen, ilginç örneğine ışık tutmaktadır.²³

²¹ Aristo için, gözlem ve tümevarımın rolü kesin ilmi bilgi için nihai öncüller olma boyutunda olmamış, tersine bu öncüller için örnekler ve deneysel somutlaştırmanın sunumu olmuştur. Bu nihai öncüller tarifler olması dolayısıyla, harici kesinliği gerektirmez. Bkz. W.D. Ross'un Aristo'nun Birinci ve İkinci analitikler için yazmış olduğu son giriş. (Oxford, 1949). Modal Kıyaslar Nazariyesindeki zorunlu akıl yürütme için Aristo'nun ilmi (fenni) nazariyesinin tafsilatı için bakınız. Yazarın "Aristo'nun Modal Kıyaslar Teorisi ve Açıklaması"na dair çalışması, M.Burge (ed) *The Critical Approach: Essays in the Honor of Karl Popper* (Glencoe, The Free Press) 1964. Birinci Analitiklere gelince, (874 yılında oldukça geç bir yaşta ölen) Arap papaz George'nin yapmış olduğu Süryanice tercümeyle dikkat etmek gerektir. Bu tercüme, bu kitabın Süryaniceye "tam" bir nakli olması sebebiyle eşsiz bir tercümedir. (Bkz. Baumstrak, *Geschichte der syrischen Literatur*. Bonn, 1922. s.257)

²² Bu ilişkinin tafsilatını yazar bir önceki dipnotta isbat etmiştir.

²³ Bu çalışmayı bil-fiil bitirdikten sonra Isidor Friedman'ın Erlangen'de yazmış olduğu doktora tezi elime geçti: Aristoteles, *Analytica bei Syern*, Berlin, 1898, p.39) Bununla birlikte Friedman kendisinden baş-

ka kaynaklarda verilemeyen herhangi bir bilgi sunmaz, (tersine onlar bazı geç dönemlerde olan bilgilerdir), ancak o (ss.9-11) de sunmuş olduğumuz asıl metnin dörtte üçünün Almanca tercümesini sunar.